Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова.

Написав **Олександр Грушевський.**

В петербурзькім місячнику „Былое“ в книжці за серпень надруковано нові матеріяли під заголовком: „Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи“ [1]). Матеріяли сї мають певне значінне не тільки для біоґрафії самого Костомарова, але й для загальної характеристіки течій і напрямів тодїшньої київської української інтеліґенції Правда, треба признатись, що саме походженне отсих матеріялів кидае на їх певну тїнь підозрінь: досить тільки згадати, в яких умовах написана ся відповідь Костомарова і яким важким тягаром впало несподїване нещасте на плечі молодого вченого. Се відбило ся на тонї сїеї відповіди. Розбераючи її критично, легко зазначити певну тенденцію доказати, що нїякого товариства чи гуртка не було в дїйсности, а коли і зявляла ся про се гадка, то лише у одного Гулака, та й остільки не глубока і поверхова, що про неї нема чого багато говорити. Ся тенденція, дїйсно, дае себе відчувати в відповіди Костомарова, але по за тим лишаеть ся певне число фактичних вказівок, які, доповняючи наші відомости про культурні течії того часу, кидають сьвітло на певні сторони тодїшнього життя.

---

[1]) В тій же часописи надруковано в 1906 р. під заголовком „Изъ исторіи общества св. Кирилла и Меѳодія“ також дуже цїкаві матеріяли (№ 2, сс. 65 — 67).

Digitized by Google

З отсих фактичних вказівок я виберу на сей раз ті, що кидають сьвітло на славянські інтереси українського суспільства; тему сю зачепали поверхово чи більш глубоко і ранійше деякі вчені, але звичайно в певнім звязку з подібними течіями в росийськім суспільстві і через те місцеві спеціяльно-українські прикмети втрачували свое значінне, відходили на другий плян. А між тим сї місцеві спеціяльно-українські прикмети мають велике значінне в виясненню походження українського славянофільства.

Між членами Кирило-Методіївського гуртка дїяльно і самостійно займали ся науковими питаннями з сфери славістики два: Гулак [1]) та Костомаров, перший з Дерпта, другий — з Харкова, з двух цїлком відмінних кутків, відмінных осередків культурного і наукового життя. Серед яких умов виникли у Гулака симпатії до славянства — ми властиво не знаємо. Не знаємо також, чому приписати інтерес Гулака до славістики, чи впливу певної людини, чи самостійному ознайомленню з науковою лїтературою славістики. В Київї Гулак займав ся науковими розвідками в сфері славістики і результатом сих його самостійних занять зявила ся наукова праця — „Юридическій бытъ Поморскихъ Славянъ"; задумана ся праця досить широко і в тодїшній молодій ще та небогатій славістиці вона була б гарним придбаннем. Була б — але книжка, цїлком приготована до друку, не була видана через нещасте 1847 р.

Більше ми знаємо про розвиток славянофільства у Костомарова. Сей молодий вчений на пять років старший Гулака, перейшов в Київ з цїлком вже виробленим науковим сьвітоглядом, ясними науковими завданнями і ясними симпатіями до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії приніс Костомаров вже виробленними і готовими до Київа з Харькова.

Для вироблення українського славянофільства Харків мав деякі спеціяльно-вигідні умови. Перший унїверсітет в південній Росії, де було досить виходцїв — славян, він мав числити на певний контінґент місцевих студентів-славян, а може бути і на певне число студентів-славян

[1]) Новійша біоґрафія Гулака написана Семевським — в виданню „Галлерея Шлиссельбургскихъ узниковъ" I (1907 р.).

Digitized by Google

закордонних. На се було звернено увагу при самім закладанню харківського університета, хоч і не вповні було переведено в житте. Але все ж таки — навколо було багато ще відгомінів славянського життя і побуту, в сих славянських оселях в Слобожанщині та Новоросії заховали ся ще і останки рідної славянської мови, пісні та звичаїв, і місцевому збирачу-етнографу між українським матеріялом попадали ся під руку і відгоміни сербської пісні і натяки на спеціяльні прикмети південно-славянського життя.

Легко зрозуміти, що серед таких обставин в місцевій українській інтелігенції швидче, ніж де инде, мусили прокинутись певні славянські симпатії. Збуджуеть ся і росте цікавість до минулих часів славянського життя, до сегочасного славянського побуту, до славянських літератур. Корсун згадував, як вони колись з Костомаровим зачитували ся кримськими сонетами Міцкевича і як Костомаров навіть переписав їх у свій зшиток; Костомаров дещо і перекладав з польського віршами. Більш уваги звертала на себе чеська література в звязку з тим зрістом самосьвідомости національної, який проявив ся у чехів в початку XIX в. З Краледворського рукопису уривки перекладають віршами Костомаров і Метлинський, а Срезневський — ще поки славіст-аматор, не фаховець — починае науково студіювати і перекладати сей твір. З Коляра і Челяковского також перекладають Метлинський і Корсун; останній з дуже цікавими примітками, де висловлюе свої погляди на славянське еднанне.

Се перша стадія українського славянофільства: цікавість до історії, етнографії та сегочасних літератур славянських, студіования та переклади. Мало людей перейшло від того до самостійної наукової праці в сфері славістики, але і таке славянофільство кладе певну ознаку на харківський гурток українських письменників молодшої генерації.

Характерним та цікавим доповненнем сих безпосереднїх симпатій до славянства зявляеть ся ідея славянського споріднення. Цїле славянське племя звязане між собою братерськими звязками, походить з одного спільного кореня і в своїм сегочаснім побутї мае дуже багато спільного. Де хто звязуе з сим також і дуже різке підкресленне сїеї братерської спільнсести та еднання поруч з піднесеннем

Digitized by Google

основної ріжниці між своїм славянським та чужим не-славянським, ґерманським. І відгомін таких поглядів на славянське братерство і славянське споріднення ми знов знаходимо у харківських письменників українців — в віршах Метлинського, в примітках Корсуна до перекладів з чеського, в етноґрафічних паралелях Срезневського — в його збірничку „Словацкія пѣсни". Всюди дає себе відчувати ясне розуміння ідеї славянського споріднення, славянського братерства, хоч і без відтінку ворожнечи до не-славянського, чужого, ґерманського або що.

Таким чином і безпосередні симпатії в відносинах до славянства і цікавість до славянських літератур і певне заінтересованне сучасним славянським побутом — ми все се знаходимо у українських письменників харківського гуртка. Лишаеть ся ще звернути увагу на один відтінок, який так яскраво дає себе почувати в славянофільськім напрямку російської суспільности. Я назвав би се політичним славянофільством. Справа в тім, що національна культура славянських племен Балканського півострова розвивала ся в тісній стичности з візантійською культурою, в сфері її впливів. Уділяючи сербам і болгарам свої культурні здобутки, візантійські „ромеї" ніколи не забували зайвий раз підкреслити свою культурну висшість та дорікнути славянам за їх некультурність та неосьвіченість: робили се і візантійські патріархи і візантійські імператори і ріжні вищі і низші урядники. Розуміеть ся, се обурювало та ображало славян і через те виробляеть ся і яркою надією стае мати нарешті власну славянську державу, власного славянського царя і власного славянського патріарха. В часи розцвіту ся надія стае більш близькою до осягнення і здійснення, в часи занепаду та безсилля — більш далекою мрією, але вона завше жие, жие глубоко в серці. Майже в переддень Косова, під час розцвіту — в панування Іоанна-Александра Болгарського і Стефана Душана Сербського — ми бачимо мов останне fortissimo сієї славянської надії, остільки близької до здійснення, що сі володарі славянські приймають візантійські тітули, заявляють про повну незалежність і сподівають ся повного забезпечення своеї власти. Як відомо, славянам не довело ся скласти власних держав і сі надії, як здавало ся, остільки близькі до здійснення — переходять в будучність,

Digitized by Google

то більш близьку, то потім — більш далеку. Треба було чекати помічника, що виведе славянські племена з сумного стану занепаду і дасть їм можливість утворити власні славянські держави, власні славянські культури. Як до инших народів приходить черга боротьбы з турками, на сї народи звертають ся і надїї славянської людности Балканського півострова: була се угорська держава, польська і нарештї — московська. Від них сподївають ся певної помочи, щоб вигнати турків, реставрувати старі славянські держави і знов почати самостійну культурну та державню працю. І чим гірше жило ся тепер, тим більш яскраві і ясні надїї покладали ся на будучність. Останнею в сїй черзї держав була московська, до неї відносили давнї пророцтва про північний нарід, про ξάνθον γένος — русий рід, з якого зробили потім руський рід, від неї чекали помочи, щоб почати знов самостійне культурне і державне житте.

Але коли сї славянські надїї мали на увазї лише поміч далекої північної держави, щоб знов закласти огнище самостійного культурного життя, там, на півночи розуміли се цїлком инакше. Замість далекого, яскраваго, напів леґендарного, напів ідеального царства розуміли се як просте, негайне прилученне славянства до московської держави або до петербурзької імперії, з їх спеціяльними умовами державного і полїтичного життя. Надїя і мрія ставала реальністю, але багато при тім втрачувала. Досить релефно висловив сї гадки московського славянофільства Вадим Пассек, коли на відїздї Срезневського в велику славянську подорож, згадав про будучий розцвіт славянського життя, коли „все, въ чемъ сохранилась капля славянской крови, „все будетъ чувствовать однимъ чувствомъ, думать одну „думу, идти всей массой и силой къ одной цѣли, руково„димой однимъ Русскимъ царемъ“.

Ми бачили, таким чином, три головні моменти в розвітку славянофільства: первістний науковий і лїтературний інтерес; далї — розцвіт ідеї славянського еднання та братерства; нарештї полїтичні тенденції московського славянофільства. Коли для перших двох моментів ми маємо певні паралелї в дїяльности і поглядах українських письменників, то для полїтичного славянофільства, як його розуміли на півночи, ми не заходимо на півднї нїякихъ симпатій, або співчуття. Замісць прилу-

Digitized by Google

чення славянства до існуючої вже петербурзької імперії, ми знаходимо у членів Кирило-Методіївського ґуртка цїлком иньше розумінне будучого стану славянських племен. Кожний славянський нарід має становити зовсїм самостійну автономну одиницю з самостійною національною культурою. Приймаючи, що „духовное и политическое соединеніе сла„вянъ есть истинное ихъ назначеніе, къ которому они дол„жны стремиться", сї українські славянофіли Кирило-Мет. ґуртка зараз же підкреслюють, що „вступающія въ союзъ от„дѣльныя племена являются равными членами съ сохраненіемъ „своей самостоятельности... такъ чтобы каждый народъ со„ставлялъ особую Рѣчь-Посполитую и управлялся не слитно „съ другими, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, „свою литературу, свое общественное устройство"... Тут, в сїй проґрамі (вона дійшла до нас в росийській редакції) ще не вимовлено голосно назви тієї ґорми ґосударного ладу, при якій 8—9 автономних славянських одиниць могли б жити разом, поруч себе, не втручаючись в чуже житте та не гальмуючи чужого розвітку; се слово було вимовлено потім — ґедерація. Легко бачити, яка велика ріжниця між полїтічними мріями сих українських славянофілів Кирило-Мет. ґуртка і більш реальними поглядами московських славянофілів полїтичного напрямку.

Далї, полїтичне московське славянофільство вважало можливим прилученне славянства до росийської імперії в її теперішнїм станї, з її спеціяльними прикметами ґосударного і культурного життя. В проґрамі Кирило-Мет. ґуртка знов ясно і виразно піднесена негайна потреба основних реформ, щоб суспільне житте будучої славянської ґедерації засновало ся на прінціпі — „всеобщее равенство и свобода и „никакія различія сословій" — висловлючись словами проґрами. Таким чином се було різким осудом тодїшньому суспільному ладу, з кріпостним правом передовсїм. Більш загальні уваги про віру Хрістову, яка має бути „основані„емъ законодательства и общественнаго порядка" або що „правленіе, законодательство, право собственности и про„свѣщеніе у всѣхъ славянъ должно основываться на свя„той религіи Господа нашего Іисуса Христа" — сї загальні уваги про далекий моральний ідеал не можуть заслонювати для нас сей реальний засуд темним сторонам тодїшнього

Digitized by Google

суспільного росийського ладу. Не всї однаково почували гостре обуренне супротив кріпостного права наприклад; була ся рїжниця також і між членами Кирило-Мет. гуртка. Цїкаво зауважити, що на допитї питали Гулака про оден уривок з його працї про поморськихъ славянъ, де підкреслено було важке становище невільників славян та великі розміри ганебного торгу невільниками; слїдчі допитували ся у нього: „почему вы... старались показать положеніе „рабовъ въ древней Россіи въ самомъ ужасномъ видѣ?“ Але все ж таки Костомаров і Гулак були синами дїдичів, Кулїш був з заможньої козацької родини, і всю гостроту безпосереднього обурення супротив кріпацтва висловив в сїм гуртку — великий поет України, сам селянин з походження.

Сї дві головні прикмети — федеративний устрій та представленне про негайну потребу основних реформ — різко відрїжняють українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка від московських славянофілів. Для більш повного вияснення умов, серед яких склало ся се українське славянофільство, треба звернути увагу на слїдуючі факти.

Властиво ми дуже небогато маемо з автентичних паперів Кирило-Мет. гуртка, з листування членів, з проґрам та статутів. Того, що прибуло останнїми часами, не дуже багато, хоч в дечим се і поповнює наші відомости. Що не раз кидало ся в вічи при читанню та студіованню проґрам Кирило-Мет. гуртка — се велика близькість його творців до ідей та образів святого Письма. І не тільки сї постійні заяви, що евангельскі норми мають лягти въ основу всього будучого життя славянского союза, що кожний славянин повинен „свои дѣйствія соображать съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, що все, що не згожуеть ся з евангельскою етікою — мае вважатись іморальним чи „безбожним“; близькість до Святого Письма дае себе почувати в образах і виразах, узятих з сього богатого джерела; дае себе почувати і в офіціальних — так сказати — паперах і в приватнім листуванню членів між собою. І коли читаешь, як, наприклад, цїле славянство мае „вмѣ„стѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущей„ся сферѣ образованности человѣчества, дабы явиться предъ „судіею съ незарытымъ въ землю талантомъ“ — мимоволї згадуеш тон, вирази і образи творів і памфлетів містичної

Digitized by Google

і піетистичної течії в житю російського суспільства з початку XIX в. Вплив сієї літератури відбив ся і своїми улюбленими ідеями і своїм звичайним тоном і виразами на писаннях і листах творців Кирило-Мет. гуртка.

Остання моя увага — се містичне значінне, яке надаеть ся в сих надіях і мріях — культурному осередку українського народа — Київу. Ось цікавий уступ — „когда всѣ „славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, пре„кратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная „ненависть, сильные обнимутъ слабыхъ, свободные, благо„родные, согрѣтые любовію ко Христу, единому царю и учи„телю, соберутся славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, „Ильменя, съ морей Адріатическаго и Камчатскаго, въ Кі„евъ, градъ великій, столицу славянскаго племени, воспо„ютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представите„ли всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, „освожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ „сихъ, загремитъ вѣчевой колоколъ у св. Софіи... Вотъ „судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная „тѣсно съ Кіевомъ, и оттого-то твою душу наполняетъ чув„ство таинственно-святое и вмѣстѣ съ тѣмъ сладостное, „какъ надежда, и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожида„ніе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ „въ Кіевѣ и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ „своихъ — крови своей, и всякій славянинъ, кто ни при„будетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ: ибо здѣсь поднимается „завѣса тайны и явится неизвѣстное“ [1]).

Київ, дійсно, дуже богато бачив і пережив на своїм віку: про се нераз згадували українські письменники; Метлинський каже з сумними спогадами —

у Київї всьому, всьому зачало:
та і старий, старий же він козак!

Бажаючи дати в віршах короткий огляд головних моментів історії українського народа, Костомаров починае з часів розцвіту Київа, далеких та яскравих —

---

[1]) Былое, 1907, VIII. с. 200—201.

Digitized by Google

було колись — між всіма городами
старий наш город Київ чепурився...

Він мав певні моменти занепаду і яскравого розцвіту, але завсіди був осередком культурного українського життя. Він захоплював своєю старовиною та згадками про далеке минуле, зачаровував відгомінами минулого життя. Ось, наприклад, Максимович — ботанік-фаховець, хоч з міцними й глубокими симпатіями до літератури: він переходить до Київа, але завсіди згадує Москву; він почуває себе поки що в Київі чужинцем, але його зараз захоплює старовина сього многовікового міста, спомини далеких часів, відгоміни минулого життя: і давні київські видання, що нагадують культурне житте сього історичного міста, знахідки з князівських часів, останки давньої будівлї, нарештї — самі околиці Київа — „и зеленѣютъ по горамъ, еще въ полной силѣ, „огромные многовѣковые дубы... безотвѣтные они свидѣтели о „долгой жизни монастыря; но подъ ихъ сѣнью, подъ шу„момъ ихъ листьевъ живѣе воображается почти забытая ста„рина этого достопамятняго мѣста“... Так захоплював Київ своєю старовиною, своїми спогадами і відгомінами булого [1]).

Для иньших, чужих, далеких сьвідків місцевого українського життя з Київом звязувала ся спеціяльна місія для славянського життя. Хомяков писав, що „Кіевъ можетъ „дѣйствовать въ многихъ отношеніяхъ сильнѣе Петербурга „и Москвы. Онъ городъ пограничный между двумя стихі„ями, двумя просвѣщеніями“. Тютчев казав, що велике славянське непорозумінне між Росією і Польщею мае бути порішене

не въ Петербургѣ и въ Москвѣ,
а въ Кіевѣ и Царѣградѣ,

і иньші також підносили се всеславянське значінне Київа [2]).

І знов у українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка, де так богато переплїтало ся ріжних течій та напрямів, де сполучали ся разом погляди і напрямки — полїтичні, національні, нарештї релїґійно-містичні, де все се разом клало ся в основу вироблення нових ідеалів, — ми зустрічаемо ся з

[1]) Див в моїй статї „М. А. Максимовичъ“ с. 25—26.
[2]) Напр., у Пипіна — „Исторія р. этнографіи“, III, с. 258.

Digitized by Google

характеристичним поглядом на Київ. Осередок минулого життя українського народа, для одних; культурний центр нового українського відродження для иньших; всеславянське місто з спеціяльною місією для будучого — для третіх, Київ — став в мріях українських славянофілів Кирило-Метод. гуртка нїби столицею та осередком будучого славянського союза в ті далекі будучі часи, коли неясний ідеал стане дїйсністю і нове житте буде засноване виключно на прінціпах щирого братерського єднання і любови.

Digitized by Google